

A GAZDASÁGFÖLDRAJZI GONDOLKODÁS LASSÚ ÁTALAKULÁSA – AVAGY MIÉRT FONTOSABB MÉG MINDIG A „HOL”, MINT A „MIÉRT”?

THE RELUCTANT TRANSFORMATION OF ECONOMIC GEOGRAPHY – DOES ‘WHERE’ STILL MATTERS MORE THAN ‘WHY’?

NAGY ERIKA^{ac} – PÁL VIKTOR^{bd}

^aMagyar Tudományos Akadémia Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete,

^bSzegedi Tudományegyetem Természettudományi és Informatikai Kar, Földrajzi és Földtudományi Intézet, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék

^cnagy@rkk.hu, ^dpal.viktor@geo.u-szeged.hu

Abstract

The paper contributes to the unfolding discussion over the relations of public education and academic research, by focusing on theoretical and conceptual debates in economic geography and the slow and inconsistent transformation they induced in the curricula of teaching geography in Hungary.

Keywords: economic geography, science studies, textbooks, public education

Bevezetés

A hazai társadalomföldrajzi, és azon belül a gazdasági-térbeli folyamatokról szóló tudás átadását, annak kereteit meghatározó alapvető dokumentumok – Nemzeti alaptanterv, tantárgyi kerettantervek, tankönyvek – tartalmát többször is átdolgozták az elmúlt bő két évtizedben. Az eredmény nehezen tanítható, a tudományos eredményekből bizonyos elemeket átemelő, ám koncepcionálisan nem egységes tananyag, amely egészében véve kevésbé tükrözi a tudományterülethez kötődő vitákat, változásokat. A gazdaságnak a hazai földrajzi tananyagban használt fogalma például még mindig statikus és leszűkített: nem ragadja meg annak társadalmi közegbe ágyazottságát, időbeli és térbeli változatoságát, illetve csak a formális piaci viszonyokra összpontosít, és működését többnyire még mindig konkrét, lehatárolt terekhez (pl. nemzetgazdaságokhoz) kötődően próbálja magyarázni (ld. bővebben CZIRFUSZ M. 2017). Pedig a gazdaság térbeli folyamatairól szóló tudásunk egyre mélyebb, átfogóbb és sokszínűbb lett: a hazai gazdaságföldrajzi kutatások és az egyetemi képzés tematikus és koncepcionális megújulása is kb. másfél évtizede tart, és nem hiányoznak a földrajz alapvető fogalmait (tér, hely, hálózatok, földrajzi léptékek, régió, táj stb.) újraértelmező munkák sem (pl. MÉSZÁROS R. et al. 2010, CZIRFUSZ M. 2014, BERKI M. 2017, MOLNÁR E. 2017, NAGY E. 2017, NAGY G. 2017). A tudományos eredmények átvételét azonban megnehezítette – többek között – a források

szüksége és az oktatási infrastruktúra (pl. a tankönyvek, segédletek, szöveggyűjtemények, a továbbképzés keretei) hiányosságai. Emellett a tudományos viták színtereinek, az egyetemeknek és kutatóintézeteknek a teljesítményét egyre inkább kutatási projektjeikkel, nemzetközi publikációikkal mérték az utóbbi két évtizedben, míg a közoktatáshoz fűződő kapcsolataik relatíve leértékelődtek. Eközben pedig a tudományos eredmények átadását segítő intézmények, szakmai szervezetek népszerűsége és szerepe is csökkent az ismeretterjesztésben és a továbbképzésben.

A tudomány és közoktatás közötti kapcsolódási pontok megerősítésére voltak, vannak intézményi kezdeményezések, mint pl. az MTA X. Osztálya Földrajz Tudományos Bizottságai Oktatási Albizottsága, vagy a 2016-ban létrejött MTA–SZTE Földrajz Szakmódszertani Kutatócsoport. A 2015-ben megszerveződött gazdaságföldrajzi műhely – ami hálózati keretek között működő, nyitott csoport – tagjai (így e tanulmány szerzői) is célként fogalmazták meg sajátmaguk számára, hogy a tudományterületi határokat átlépő viták, a tematikus és elméleti megújulás ösztönzése mellett a közoktatás tartalmi megújítását is segítsék.

Az alábbiakban ezért vázlatosan áttekintjük, hogyan és miért változtak a gazdaságföldrajzi gondolkodás keretei, és ez hogyan jelent meg a hazai felsőoktatásban, formálva a tanárképzés szemléletét és tematikáját, továbbá elemezzük a jelenleg érvényes alaptanterv és a hozzá kapcsolódó kerettantervek gazdaságföldrajzi vonatkozású részeit, rámutatva a strukturális problémákra, hiányosságokra és ellentmondásokra. Az a célunk ezzel, hogy segítsük a releváns kérdéseket felvető, önálló gondolkodást ösztönző gazdaságföldrajzi tananyag kidolgozását, átgondolását. Ugyanakkor szeretnénk hozzájárulni a gazdasági-társadalmi változásokat követő, azokra reagáló gyakorlat kialakításához, amelynek része az is, hogy állandóan újrafogalmazzuk saját szerepünket (földrajztanárként) is ezekben a folyamatokban.

Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy elemzésünkben nem térünk ki a közoktatásban használatos tankönyvek gazdaságföldrajzi szemléletére, amelynek több oka is van. A korábbi sokszereplős tankönyvpiac számos tankönyvének gazdaságföldrajz-szemlélete eltért egymástól, ezért kiváló „alapanyagot” jelentenének egy alapos és átfogó elemzésre, ami túlmutat jelen tanulmány keretein. Ugyanakkor a napjainkra átalakított (átalakulóban lévő), államilag erősebben szabályozott piac tankönyveit nem régóta használják, átdolgozás alatt állnak, ezért még nem tekinthetők szemléleti szempontból kiforrottnak. Ezért a közoktatásban használt tankönyvek gazdaságföldrajzi szemléletének elemzését

a későbbiekben, önálló tanulmány keretei között tervezzük elkészíteni az alábbiakban is alkalmazott szempontrendszer alapján. Terveink között szerepel az is, hogy a fentebb említett gazdaságföldrajzi műhely alternatív struktúrát vagy struktúrákat (tematikákat) dolgozzon ki, építkezve a tudományterület új eredményeire.

Jelen tanulmánynak – a szokásostól eltérő – terjedelme miatt többféle feldolgoása is lehetséges. A cikk elolvasható és végiggondolható „egy szuszra”, de részleteiben is áttekinthető. A fejezetek, alfejezetek egyben csomópontok is, amik önmagukban is értelmezhetők – viszont a sorrendiségük nem cserélhető fel. Az első fejezetben áttekintjük, hogyan változott a gazdaságföldrajz szemléletmódja a nemzetközi kutatásokban és oktatásban. A második fejezet ebből kiindulva veszi sorra, hogy a hazai felsőoktatásban (ahol a tanárgenerációk gondolatvilága is formálódott, formálódik) milyen személetben készültek a tankönyvek, kapcsolódtak-e a nemzetközi vitákhoz, a tudományos gondolkodás változásának csomópontjaihoz. A harmadik fejezet pedig azt elemzi, hogy az első fejezethez (és részben a másodikhoz) kapcsolódóan a jelenleg érvényes tantervek gazdaságföldrajzi szemléletmódjára hatottak-e a tudományterületi viták. Az egyes fejezeteket tehát egyben javasoljuk feldolgozni, de a folyamat megszakítható. Ez utóbbi esetben javasoljuk, hogy mind a második, mind a harmadik fejezetnél az olvasó tekintsen vissza az első fejezetre. Ezen túl igen hasznosnak tartjuk az interaktivitást és az önreflexiót. Az ismertetett szemléleti váltások, csomópontok mindenkinél eltérő módon és súllyal jelenhetnek meg, ezért célszerű, ha az olvasó összeveti a leírtakat saját tudáskészletével. A szerzők – ahogyan a gazdaságföldrajzi műhely többi tagja is – várják a visszajelzéseket. Meggyőződésünk, hogy csak párbeszéddel, közösen formálhatjuk koherensebbé a hazai gazdaságföldrajz-oktatást.

A gazdaságföldrajzi gondolkodás változó keretei – csomópontok

A gazdaságföldrajzi ismeretek átadásának kereteit rögzítő dokumentumokban, tankönyvekben, segédletekben rögzített fogalmak, meghatározások, alapvetőnek tekintett összefüggések tudományos diskurzusok „termékei”. Ezek a gondolkodásunkat ma is formáló viták szorosan kötődtek az adott társadalmi-térbeli keretekhez, abban, hogy kik milyen kérdéseket vettek fel és hogyan próbáltak választ adni ezekre, és megjelentek bennük az adott korszak és térség legfontosabbnak tartott problémái. Ugyanakkor tükrözték a vitában résztvevők viszonyát, saját értelmezéseiket a világról, és benne tudományterületükről (BARNES, T. 2001a). A tudományos viták eredményeként a **gazdaságföldrajzi gondolkodás** alapvetően megváltozott: kérdésfelvetéseiben és válaszaiban is sokszínűvé, leíró tudományból elméletivé, az oksági viszonyokat kereső-feltáró,

felfedező tudománnyá vált. Ebben a folyamatban fontos szerepet kapott kapcsolódása más tudományok szakmai vitáihoz, elsősorban a közgazdaságtanhoz (különösen annak a makroszintű folyamatokat és az intézmények, vállalatok működését, továbbá a munkaerőpiacot vizsgáló területeihez), a szociológiához, a politikatudományhoz, a kulturális antropológiához és az utóbbi évtizedekben a tudományok határait átlépő elméleti vitákhoz (BARNES, T. 2001b, HUDSON, R. 2016). Így folytonosan változik és bővül a gazdaságföldrajzosok által használt fogalmak, koncepciók és módszerek köre.

A gazdaságföldrajz önálló tudományterületként történő megjelenése a 19. század utolsó negyedében összekapcsolódott az iparosodás második hullámával, a térbeli koncentrációs folyamatokkal (ipari körzetek, agglomerációk kialakulásával), a térbeli munkamegosztás bonyolult rendszereinek kialakulásával és a világkereskedelem bővülésével, illetve a gyarmatbirodalmak építésével, majd a növekedés súlypontjainak (magterületeinek) áthelyeződésével. Alapvetően tapasztalati tudománynak tekintették, amelynek feladata a termelés és a csere folyamatait meghatározó helyi tényezők bemutatása. A térbeli különbségeket az árutermelés, a kereskedelem, a specializáció kategóriáin keresztül vizsgálták, döntően leíró, statisztikai és kartográfiai módszerekkel (BARNES, T. 2001a). Fontos szerepet tulajdonítottak a környezet változatosságának, ennek jelentőségét és a földrajzi helyek között fennálló kapcsolatokat azonban a termelésen (a helyek ebben betöltött szerepén) keresztül értelmezték, vitázva azokkal a kortárs áramlatokkal, amelyek a természeti környezet emberi cselekvést és társadalmi szerveződést meghatározó szerepe mellett érveltek (BARNES, T. 2001b, GINELLI Z. 2016).

A gazdaságföldrajz önálló tudományterületté formálásában a klasszikus közgazdaságtan alapelveinek és kategóriáinak „átfordítása”, **térbeli folyamatként történő értelmezése** döntő mozzanat volt, vagy inkább mozzanatok sorozata THÜNEN, J. H. agrár-területhasznosítási modelljétől (1826) KRUGMAN, P. „új gazdaságföldrajzáig” (2003). Erre építkezve jelennek meg a törekvések a gazdaság térbeli szerveződése általános törvényszerűségeinek megragadására a 20. század elejétől kezdődően. A válaszokat az egyéni és vállalati döntésekből kiindulva az azokat meghatározó (telepítő) tényezők és térbeli eloszlásuk vizsgálatával keresték. A gazdaságföldrajzi vizsgálódás középpontjába a térbeli hierarchiák, az áramlások (migráció, közlekedés, kereskedelem), a térbeli, ágazati tömörülések kialakulása és működése, az innováció térbeli terjedése, a termék-életciklusok és a termelési kapacitások átrendeződésének összefüggései, a nemzetközi kereskedelmet alakító tényezők kerültek. A sajátos fogalomkészlet, a mind kifinomultabb módszerek és modellezési technikák formálódásával a 20. század közepére a gazdaságföldrajz absztrakt, számításokra

épülő tudományterületté vált, amely egységes rendszerként értelmezte a térbeli-gazdasági folyamatokat. A megközelítést vonzóvá tette, hogy a mind bonyolultabbá váló térbeli folyamatokat leegyszerűsítve jelenítette meg, a „piaci logika” (az egyéni haszonra törekvés, az ennek megfelelő „racionális” döntések) eredményeként, ami elvezet az erőforrások „hatékony” felhasználásához (BARNES, T. 2001a, SCOTT, A. J. 2000). Ez (is) magyarázza, miért jelennek meg még ma is az ehhez kötődő fogalmak (pl. telepítő tényezők, telephelyek, „fejlett” és „fejletlen” térségek) strukturáló elemként a gazdaságföldrajzi tankönyvekben, és miért vonzóak a térbeli modellek gazdasági folyamatok értelmezésében.

A fenti megközelítés alapjait mind többen kérdőjelezték meg az 1970-80-as évek fordulójától kezdve (PEET, R. – HARTWICK, E. 2009). A vitákat egyrészt a látványos térbeli átrendeződések ösztönözték – a hagyományos ipari centrumok hanyatlása, újak felemelkedése; a szolgáltatások bővülése, sajátos térbeli szerveződése és ennek hatása a városi ingatlanpiacokra stb. –, másrészt az is, hogy mind többen mind többféle nézőpontból (más-más társadalmi-térbeli közegben, eltérő tudományterületi háttérrel) vizsgálták ezeket a folyamatokat. A tudományterület sokszínűvé, vizsgálati terepei változatosabbá váltak, ma már a helyi gazdasági folyamatoktól a vállalati stratégiák és kapcsolatrendszerek működésén át a globális térbeli munkamegosztásig terjednek (COE, N. et al. 2006). Mindez sok szempontból átformálta a gazdaságföldrajzi gondolkodást. Csak három elemet kiemelve:

- A gazdasági szereplők (vállalatok, intézmények, egyének stb.) döntéseit a legtöbben összetett, a konkrét piaci ügyleteken túlmutató társadalmi folyamatok részeként értelmezik. Például a befektetői döntéseket a beruházó vállalat sajátos belső „kulturájával”, a befektetési „célterület” politikai-hatalmi viszonyaival és a globális geopolitikai trendekkel összefüggésben is vizsgálják (ld. a délkelet-ázsiai országok iparosodását a „befektetőbarát” állami szereppel magyarázó írásokat).
- A gazdaság tágabb társadalmi összefüggéseinek elemzése a szereplők közötti kapcsolatokra és ezek térbeli megjelenésére irányította a figyelmet. A távoli helyeket összekötő globális termelési hálózatok működésében pl. nagyobb figyelmet kaptak a szereplők közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok, így a beszállítók (és rajtuk keresztül a helyi munkaerőpiac, szolgáltatók) függése a transznacionális vállalatok központjaiban hozott döntésektől (ld. pl. a magyar könnyűipari üzemek bezárásának okait [MOLNÁR E. 2017]).
- A különböző társadalmi-kulturális közegekhez kötődő eltérő társadalmi (piaci) gyakorlatok világossá tették, hogy a gazdaságföldrajzban használt alapvető fogalmak (gazdaság, piac, munka, érték stb.) is felülvizsgálatra szorulnak, hiszen mást-mást

jelentenek különböző társadalmi „környezetekben”. Az új értelmezések (definíciók) nyitottabbak, figyelembe veszik pl. a háztartási munkát, a szolidáris és az informális gazdaságot és ezek országonként, régiónként eltérő jelentőségét (YEUNG, H. 2005; COE, N. et al. 2008, CIRFUSZ M. 2017, MÉSZÁROS R. et al. 2010).

Mindezek következményeként a gazdaságföldrajzi (egyetemi) tankönyvekben használt fogalmak köre, illetve a korábbi fogalmak jelentéstartalma is átalakult az utóbbi két évtizedben. A mind bonyolultabbá váló térbeli szerveződések megragadására összetettebb tudáskészlet (definíciók, általánosan elfogadott törvényszerűségek, ezeket bemutató ábrák, térképek) formálódik. Ez ugyan nem tekinthető egységesnek, hiszen egymással vitákat folytató áramlatok vannak jelen a tudományterületen, mégis kirajzódnak azok csomópontok (meghatározó gazdasági-térbeli folyamatok) és koncepciók (magyarázatok), amelyeket a többség fontosnak tart – tehát helyük lehet a magyar földrajzi tananyagban is. Röviden összefoglalva ezek az alábbiak.

1. A **gazdaság szereplőire** nem pusztán a piac törvényeinek engedelmeskedő bábként, hanem egymásra ható, aktív cselekvőként tekintenek; vizsgálják a vállalati döntések mellett az állam összetett (szabályozó, tulajdonos, szolgáltató, fejlesztő) szerepét, az egyént (mint munkavállalót és mint fogyasztót), továbbá a háztartások részvételét az értéktermelésben (BARNES, T. 2001b).
2. A **természeti környezetre** nem csupán passzív tényezőként, befogadóként, hanem a gazdaság működésének szerves részeként – egyes megközelítésekben cselekvőként (ld. erről BERKI M. 2017) – tekintenek. Olyan új kérdéseket vetnek fel, mint a természeti környezet piaci áruvá változtatása (bányászat, turizmus) és ennek hatása a helyi társadalomra, a környezetvédelem piaci ügyletekké alakítása (pl. a CO₂-kvóták adásvétele), a fenntarthatóság, mint politikai kérdés (pl. a klímaegyezményekhez kötődő konfliktusok) stb. (COE, N. et al. 2008).
3. A **gazdasági tevékenységek térbeli dinamikája, átrendeződése** továbbra is központi téma a gazdaságföldrajzban. A mozgatórugókat a legtöbbször a technológiai fejlődésben és a vállalatok belső és külső viszonyaiban, valamint azok átalakulásában keresik. Ezzel olyan fogalmak, nézetek jelentek meg és terjedtek el, amelyek a szereplők közötti változó kapcsolatokat és ezek okait ragadják meg. A gazdaságföldrajz egyik központi kérdéskörévé vált például az utóbbi években a financializáció – a pénz- és tőkepiaci folyamatok valamennyi gazdasági szereplő döntéseit egyre inkább meghatározó szerepe – pl. a városi ingatlanpiacok pénzügyi befektetői célponttá válása és ennek hatása a lakáspiacokra (CZIRFUSZ M. et al. 2015). A tankönyvekben is

megjelentek és széles körben ismert, használt koncepciókká váltak a gazdasági átrendeződések okait, működését megragadó fogalmak, mint a „térzsugorító” technológiák, a rugalmas termelési rendszerek, az globális termelési hálózatok, a tudásalapú gazdaság, a kreatív gazdaság, az útfüggőség, vállalati, intézményi kultúra stb.

4. Az **ágazati kutatások fókusza** is megváltozott: a térbeli döntések leegyszerűsített sémái (telepítő tényezők) helyett az foglalkoztatja a gazdaságföldrajzosokat, hogy kik az adott ágazat kulcsszereplői, milyen a pozíciójuk a nemzetközi tőkemozgásokban (hogyan juthatnak pénzhez), milyen befektetési stratégiát alakítanak ki, milyen alkufolyamatokba bocsátkoznak az érintett nemzetállamokkal, térségi beszállítókkal, és helyi szereplőkkel, és hogyan tudnak együttműködni velük. Az ágazati kutatások ezzel összetettebbé váltak. Egyrészt a termék útját követik a nyersanyagoktól a fogyasztókig, átlépve a hagyományos szektorális határokat (CZIRFUSZ M. – GYAPAY B. 2018), másrészt a korábbi iparközpontúság helyett a gazdaságföldrajz az ágazatok sokkal szélesebb spektrumát és kapcsolatrendszerait vizsgálja – a korábbinál sokkal átfo-góbban és mélyebben. Különösen a szolgáltatások (logisztika, pénzügyi, ingatlanpiaci, üzleti szolgáltatások, kereskedelem, kutatás-fejlesztés, oktatás, egészségügy, szociális szféra) földrajza kapott sokkal nagyobb teret, többet tudunk ezek sajátos térbeli szerve-ződéséről, kereskedelméről, munkapiaci folyamatairól (BRYSON, J. et al. 2004).
5. Az utóbbi évtizedekben a gazdaságföldrajz **hagyományos térkategóriáinak jelentése** is változott. Itt hely híján csupán három példára hivatkozunk. A térzsugorító (infor-mációs, közlekedési, és a kettőt összekapcsoló logisztikai) technológiák és a globa-lizálódó vállalati kapcsolatok miatt a „távolság-közelség” fogalom-pár jelentésének a csupán egyik összetevője kötődik a fizikai térhez. Az intézményi (jogi-szabályozási) környezet, a kulturális sajátosságok (közös történelem, értékek, normák), a szervezeti keretek (pl. a vállalati kultúra) tartósan összekapcsolhatnak fizikailag egymástól távoli szereplőket (pl. az EU közös piacának vállalatait, vagy egy multinacionális cég dolgozóit). Közben ugyanezek a tényezők el is választhatnak egy településen vagy régióban működő szereplőket (ld. pl. a beszállítói kapcsolatok hiányát a hazai autó-iparban). A „hely” ma már többnyire olyan térkonceptióként jelenik meg a gazdaság-földrajzi irodalomban, amely jól átlátható keretként szolgál a különböző gazdasági szereplők – a helyi társadalom, illetve a lokálisan túlmutató kapcsolatrendszerbe ágyazódó vállalkozások, intézmények – közötti viszonyok megértéséhez. A helyi gazdaságok ugyanakkor a különböző korszakokhoz kötődő térbeli munkamegosz-tások lenyomatai is: a lokális vizsgálódásokkal így megérthetjük a gazdaság nagyobb átrendeződéseit (pl. az elhagyott, majd újrahasznosított ipari területek történetén keresztül, MASSEY, D. 1991). Végül a „régió” – amely a helyhez hasonlóan nem

feltétlenül fizikailag lehatárolt kategória – az összetett, lokálisan túlmutató vállalati-intézményi kapcsolatrendszerek, ágazati szerveződések működésének, átalakulásának az értelmezésében (SCOTT, A. J. 1998), a nemzetgazdaságokon belüli egyenlőtlenségek megragadásában jutott fontos szerephez az utóbbi évtizedekben.

A gazdaságföldrajzi gondolkodásban bekövetkezett változásokat tehát egyszerre ösztönözték az utóbbi évtizedek gyors gazdasági-térbeli átrendeződései, és az ezekről folyó tudományos viták. Mindez jól megragadható az új fogalmak megjelenésében, a hagyományos gazdaságföldrajzi fogalmak tartalmi változásaiban és az új módszerek megjelenésében – pl. a hagyományos kartográfiai ábrázolások mellett az összetett folyamatokat, struktúrákat bemutató ábrák alkalmazásában (ld. pl. MÉSZÁROS R. et al 2010). Ezek a szerzők számára elérhető, angol nyelvű a tankönyvek, segédletek, kézikönyvek tartalmában, szerkezetében világosan követhetők a 2000-es évek eleje óta. A változások nem hagyták érintetlenül a hazai gazdaságföldrajzot sem, de az átalakulás nálunk lassúbb, hektikusabb, és egyelőre nem vezetett átfogó és egységes tartalmi kereteket kialakító reformhoz a gazdaságföldrajz oktatásában.

A gazdaságföldrajzi gondolkodás változása a hazai felsőoktatásban használt tankönyvekben

Az egyetemi tankönyvek, segédletek tükrözik az adott korszak gazdaságföldrajzi kutatásait és oktatását meghatározó megközelítéseket, koncepciókat, ugyanakkor lenyomatái a kor társadalmi-politikai viszonyainak is (elsősorban úgy, hogy milyen kérdéseket és milyen módon vetnek fel). Hatásuk túlmutat a felsőoktatáson, tanárok (és rajtuk keresztül a diákok) generációinak gondolkodását alakítják társadalomról, gazdaságról, környezetről, miközben formálják a társadalom tudományterületről kialakított képét is. Az egyetemi tankönyvek által közvetített tudáskészlet tematikájában és a megközelítések módjában is alapvetően átalakult az elmúlt bő másfél évtizedben, amit azonban nem – vagy nem minden esetben – követett a közoktatásban használt tantervek szisztematikus átdolgozása. Úgy gondoljuk, hogy áttekintésükkel – az államszocializmus utolsó évtizedéig visszanyúlva – közelebb jutunk annak megértéséhez, milyen tudáskészletet „vittek magukkal” az egyetemről kikerülő tanárok, és hogy miért nem követte a tananyag átalakítása a gazdaságföldrajzi kutatások megújulását.

Nem tudtunk vállalkozni minden, a felsőoktatásban használt tankönyv, jegyzet feldolgozására. Igyekeztünk úgy válogatni, hogy több intézményben is használt, illetve

a korszak gazdaságföldrajzi gondolkodását – ennek változását – tükröző munkák kerüljenek bele az elemzésbe. A válogatás sikeressége nyilván vitatható. A szerzők tudatában vannak saját tudásukból, a terjedelemből és a rendelkezésre álló időből következő korlátoknak, ezért is fontosak számunkra az olvasók visszajelzései.

Gazdaságföldrajz a késő szocializmusban

A szocialista gazdaságföldrajzot alapvetően leíró, empirikus tudományként jelenítették meg, feladatként ugyanakkor a térbeli munkamegosztás, a természet rendszerei és a termelés térbeli szerveződése közötti összefüggések vizsgálatát, és ezzel az állami politikák megalapozását jelölték meg a korszak kezdetén (MARKOS Gy. 1952, GYŐRI R. – GYURIS F. 2012). Ez a gyakorlatközpontúság és gazdaságot középpontba állító determinisztikus felfogás – a természeti környezet és társadalom a termelési folyamat részeként (telepítő tényezőiként) történő értelmezése – évtizedekre meghatározta a gazdaságföldrajzi gondolkodás kereteit. Ebben a fejlődés, a modernizáció, az ipari növekedés és az urbanizáció (mint a gazdasági folyamatok társadalmi vetülete) szorosan összekapcsolódott, összhangban a korszak (így a szocialista földrajz) lineáris történelemfelfogásával. Ugyanakkor hosszú időre „bebetonozta” a gazdaságföldrajzi tananyagban (tankönyvekben) érvényesülő kettősséget, amely egyszerre próbálta megjeleníteni a tudományterület feltáró-magyarázó, illetve leíró-dokumentáló szerepét (ágazati, illetve regionális gazdaságföldrajz). Mindkét felfogásnak megvoltak a (nemzetközi) tudománytörténeti gyökerei, de a gazdaságföldrajz tervgazdaság keretei között felvállalt szerepében utóbbi áramlat volt a meghatározó.

A változó társadalmi környezet – a térbeli átrendeződések, az iparfejlesztéssel járó konfliktusok, a tervezés és a növekedés nyilvánvaló korlátai – a klasszikus közgazdaságtanból kiinduló magyarázatok, és az ezekre épülő térkonceptiók (pl. Thünen, J. H. agrár-területhasznosítási, illetve Christaller, W. központihely-modellje) beemelését ösztönözték a földrajzi érvelésbe nálunk is (KOVÁCS Cs. 1962, MENDÖL T. 1957). Míg az átrendeződések társadalmi-térbeli konfliktusait a település- és népességföldrajz jelenítette meg, a gazdaságföldrajzosok a lassuló növekedésre és a térbeli-strukturális problémákra kerestek választ – és ehhez a közgazdaságtan érveit („alapigazságait”) hívták segítségül. Utóbbi neoklasszikus-neoliberális áramlata az 1980-as években nálunk is megjelent (BOCKMANN, J. – EYAL, G. 2002), és (erősödő) hatása tükröződött a Közgazdaságtani Egyetemen készült, ám jóval szélesebb körben használt *Magyarország gazdaságföldrajza* c. tankönyvben (BERNÁT T. et al. 1986). A könyv sok szempontból a korszak tipikus

terméke: felfogása termelésközpontú; a társadalom és a természet, mint hasznosítható (telepítő-)tényezők jelentek meg, és a jól ismert kettős, ágazati-regionális struktúrában készült, amelyben a tervezés szempontjai világosan megjelentek (a leíró-regionális fejezet kimondottan ezt a célt szolgálta). A történelmi perspektíva ugyan megjelent a térbeli folyamatok értelmezésében, ám éppen a kötet pragmatista szemléletéből adódóan arra korlátozódott, hogy rámutattak az „öröklött” (szocializmus előtti) helyi-térségi hátrányokra, illetve a „rendszerhibákra”, amelyek a növekedés és kiegyenlítés korlátai voltak a nyolcvanas években. A rendszerkritika mellett további, a közgazdaságtan felé történő nyitással összefüggő új elemek is megjelentek a szerzők érvelésében. Egyrészt a korábbiaknál részletesebben foglalkoztak a gazdasági szereplők stratégiáival és viszonyával – még ha ez alapvetően az állami vállalatokra, illetve az államhoz fűződő viszonyukra is korlátozódott. A szerzők konkrét gazdasági szervezetek, kapcsolatrendszereik működésén keresztül próbálták értelmezni a térbeli folyamatokat (pl. az ipari körzetek működését, a vertikális integrációkat az agrárszektorban stb.). Másrészt a folyamatok térbeli értelmezési keretei is változtak. A nemzetgazdasági, illetve regionális folyamatokat a nemzetközi trendekkel összefüggésben (nemzetközi kereskedelem, eladósodás stb.) tárgyalták, ugyanakkor az ágazati-vállalati elemzések nagyobb súlyt helyeztek a lokális szinthez kapcsolódó folyamatokra, illetve a (telep)helyek közötti viszonyokra. Utóbbi világossá tette a statisztikai rendszer korlátait is, és alapvető módszertani dilemmát jelentett a gazdaságföldrajz számára, amelynek feltáró-magyarázó szerepe az adatokra és statisztikai módszerekre épült. Az 1980-as években tehát tetten érhetők az egyetemi tananyagban az Európa nyugati felén még jelenlévő leíró hagyomány, a szocialista földrajz pragmatizmusa és gazdasági determinizmusa, illetve a hazai felsőoktatásban is teret nyerő neoklasszikus közgazdaságtan elemei is.

A rendszerváltozás utáni útkeresés

A rendszerváltozás távolról sem jelentett gyors átrendeződést a gazdaságföldrajzi gondolkodásban. A posztoszocialista átmenet valamelyest újratematizálta a gazdaságföldrajzot, de a kapitalizmus intézményesítésének és az ezzel járó térbeli átrendeződéseknek az értelmezése új megközelítések, koncepciók mentén a 2000-es évekig váratott magára. A posztoszocialista átmenet egész folyamatát meghatározó – a neoklasszikus közgazdaságtanra építkező fejlődéelméletekből kiinduló – felfogás, amely szerint az 1990-es évek folyamatai „visszatérést” jelentettek az európai kapitalizmus struktúrához, világosan megjelenik az egyetemi tankönyvekben is. A „nyugati” piacgazdaságok univerzális fejlődési modellként, míg az egyéb térségek ehhez képest „leszakadóként”,

illetve „követőként” jelennek meg a tananyagban, a világgazdaság fennálló viszonyrendszere, struktúrája, és abban a centrum-országok irányító szerepe nem is kérdőjeleződik meg. Ez meghatározta a rendszerváltozást követő évtized tankönyveinek szemléletét is (TÓTH J. 1998, PROBÁLD F. 2000). A történetiség fontos szerepet kapott a kapitalizmus alapstruktúrái kialakulásának bemutatásában – ám e folyamatokat a „centrumra” (elsősorban Nyugat-Európára) fókuszáltan, ugyanakkor az elkerülhetetlen integrálódás, globalizáció irányába mutatóként értelmezték. A rendszerkritika ekkortájt csak a földrajz hagyományos – természet és társadalom viszonyára összpontosító – felfogásából kiindulva jelent meg. Hangsúlyosan, részletesebben a „globális problémáknak” tekintett kérdéseket tárgyalták, ám a más léptékekhez is kötődő, a kapitalizmus lényegét érintő konfliktusok (környezeti fenntarthatóság, centrum-periféria viszonyok stb.) csupán általánosságban jelentek meg, és nem kiindulópontként a térbeli átrendeződések értelmezéséhez (TÓTH J. szerk. 1998).

A Magyarországon, Európában és globálisan zajló átrendeződések azonban mégis arra ösztönözték a tankönyvek szerzőit, hogy más tudományterületek (közgazdaságtan, regionális tudomány, gazdaságtörténet) eredményeiből merítve, illetve néhány ponton a nemzetközi vitákhoz kapcsolódva értelmezzék az új folyamatokat.

1. Ennek egyik jele, hogy a teret (az azt megragadó kategóriákat, helyet, régiót, tájat stb.) nem csupán fizikai közegként értelmezik, „ahol a dolgok történnek”, hanem „láthatatlan” társadalmi-gazdasági viszonyok összességeként. Tehát centrumok, féleperifériák, perifériák kapcsolatrendszerüként, hálózatokként, intézményi struktúrákként (határokkal, térbeli hierarchiákkal), illetve tudományos, vagy politikai viták „termékeként” (ld. pl. Európa különböző felosztásait) (TÓTH J. 1998, 2002, PROBÁLD F. 2000). A tér átfogó újraértelmezése azonban nem lelhető fel egyik tankönyvben sem.
2. A gazdasági folyamatok tárgyalásában meghatározó maradt ugyan a nemzetgazdasági („országos”) lépték, azonban az 1990-es évek globalizációs vitáinak hatására a globális folyamatok és ezek lokális hatásai, illetve a makrorégiós szerveződések (elsősorban az Európai Unió) nagyobb súllyal jelentek meg az áttekintésekben. A különböző léptékekhez kötődő folyamatok összekapcsolása – a kapitalizmus térbeli folyamatainak szisztematikus bemutatása – azonban továbbra sem volt föllelhető a tankönyvekben.
3. A térbeli-gazdasági folyamatok szereplőinek, ezek viszonyának bemutatása is közelebb vihette (volna) az olvasót a térbeli folyamatok okainak megértéséhez. Tény, hogy a cselekvők korábbinál szélesebb köre jelent meg a tankönyvekben az 1990-es évek végétől – hangsúlyosabban a transznacionális vállalatok, a nemzetközi intézmények,

a „társadalom” mint fogyasztók összessége (nem csupán mint munkaerő, illetve telepítő tényező). A piaci szereplők térbeli döntéseinek értelmezéséhez a neoklasszikus közgazdaságtan (makro- és mikroökonómia) érvrendszerét hívták segítségül. Erre jó példa az innovációs folyamatok vállalati döntésekként és (ezeken keresztül) ágazati-térbeli átrendeződések mozgatórugójaként történő értelmezése (RECHNITZER J. 2002), illetve a világgazdaság térstruktúráinak klasszikus makromutatókra (GDP, kereskedelem, foglalkoztatás stb.) épülő, leíró jellegű bemutatása.

4. Olyan kérdésköröket tárgyaltak, amelyeket korábban nem, vagy csak felületesen érintettek a tankönyvek, pedig magyarázó erővel bírtak a gazdaság térbeli szerveződésében – mint az innováció, a kommunikáció rendszerei és a kulturális intézmények szerepe. A gazdasági térfolyamatokban betöltött szerepük azonban aligha vált világosabbá az olvasó számára; panelszerű bemutatásukkal inkább a definíciós problémákat gyarapították (pl. TÓTH J. 2002), ami a társadalomföldrajz e korszakra jellemző útkereséséből is következett.

A rendszerváltozás után a tudományos információk, koncepciók, elméletek megismerése, „utazása” kétségtelenül hatott a gazdaságföldrajzi gondolkodásra. Azonban még bő évtizedig hiányoztak azok az alpművek – köztük a gazdaságföldrajzi tankönyvek vagy fejezetek – amelyek segíthették volna a kapitalizmus térbeli folyamatainak átfogó (netán kritikai) értelmezését-megértését. A „nyugatról” átvett elméletek, koncepciók értelmezése, bírálata saját (kelet-európai, perifériás stb.) nézőpontunkból is csak az utóbbi egy-másfél évtizedben indult el. Így a tankönyvek átvették a hazai és nemzetközi neoklasszikus közgazdaságtanra épülő magyarázatok számos elemét – e téren versengve a hazai regionális tudománnyal –, ugyanakkor megőrizték hagyományos leíró-dokumentáló szemléletet is, mint a földrajz létjogosultságának bizonyítékát (ld. az ágazati és regionális fejezeteket).

Lassú fordulat? Gazdaságföldrajz az ezredforduló után

A gazdaságföldrajzi gondolkodás változása a 2000. év után a nemzetközi viták központi kérdéseinek, témáinak (globalizáció, válság, pénzpiacok növekvő szerepe stb.) beemelésében, az ezeket magyarázó, egymással vitázó elméletek ismertetésében, a tudományterületi határok elmosódásában is megragadható. Egészében véve a hazai gazdaságföldrajzi gondolkodásban a térbeli átrendeződések okainak, mechanizmusainak megértése vált egyre fontosabbá, bár leíró-dokumentáló hagyományai sem tűntek el. Ennek fontos állomása volt a globalizációs folyamatokat tudományterületi határokat átlépve,

földrajzi-politikatudományi-közgazdaságtani megközelítésben tárgyaló, a globális világ politikai földrajzával foglalkozó kötet (BERNEK Á. 2002). Bár azt a szerkesztő politikai földrajzi műként határozta meg, amelyek célja, hogy a hatalom és a kormányzás térbeli struktúráit mutassa be a globális kapitalizmus korszakában, magát a globalizációt alapvetően a gazdasági viszonyok nemzetközi keretek között történő szerveződésekként értelmezi, a kötetben tehát gazdaság és politika szorosan összekapcsolódik. Emellett még több tartalmi eleme is előremutató volt a hazai gazdaságföldrajz-oktatás számára, ezek röviden az alábbiak.

1. A nemzetközi vitákhoz kapcsolódva, a korábbi tankönyvekhez képest átfogóbban és mélyebben tárgyalták a szerzők az állam globalizációs folyamatokban betöltött szerepét, a hatalom társadalomföldrajzi léptékek (nemzeti, illetve globális lépték) közötti átrendeződését, és az ezekhez kapcsolódó elméleti vitákat. Utóbbi akkor is fordulatnak számít a tankönyvpiacra, ha a szerzők kissé leegyszerűsítik a nézőpontokat a „több vagy kevesebb államot” problémára, illetve maga az állam többnyire egydimenziós szereplőként és nem térbeli szerveződésként jelenik meg. Pedig az államszervezet térbeli változásai (pl. a közigazgatási átszervezések, vagy a regionális politikák változó súlypontjai) csak a globális piaci folyamatokkal és a nemzetközi erőviszonyokkal összefüggésben értelmezhetők. Mindez egyébként nemzetközi elméleti vitákat is gerjesztett (BRENNER, N. 2009, HEROD, A. –WRIGHT, M. W. 2002).
2. A gazdasági globalizáció mechanizmusait – a változó állami szerepek mellett – a piac kulcsszereplői (transznacionális vállalatok) térbeli döntésein, ezek logikáján keresztül magyarázzák, kapcsolódva a gazdaságföldrajz vállalat-gazdaságtanból kiinduló áramlatához (ittthon pedig a regionális tudomány érveléséhez). A nagy térszerkezeti átrendeződéseket azonban alapvetően globális léptékhez kötődően jelenítik meg (a leíró hagyományt követve), ezek nemzetgazdasági, regionális, lokális hatásai nem rajzolódnak ki.
3. A pénzügyi globalizáció folyamatainak elemzése és a fennálló egyenlőtlen hatalmi viszonyokkal történő összekapcsolása, a pénzügyi válságok a rendszer (kapitalizmus) részeként történő megjelenítése és összekapcsolása a strukturális válsággal a korábbi tankönyvekhez képest a térbeli átrendeződések mélyebb okainak megértését segítette.

A könyv a korábbi művekhez képest összetettebb módon közelít a térbeli folyamatokhoz, több kategóriát (tér, hely, hálózat, territorialitás) használva – azonban sikertelen a szerzők által használt értelmezések összehangolásában. A „helyet” pl. mechanikusan, a más léptékekhez kötődő folyamatok (globalizáció, az állami szerepek változása stb.)

fizikai kereteként értelmezik. Így a makrogazdasági folyamatok alapvetően centrum-periféria, fejlett térségek-fejletlen térségek, globális-lokális leegyszerűsített (bináris) metszetében jelennek meg. Ez nem csupán leegyszerűsítő térfelfogás, hanem erősíti azt a képet, hogy a lokális szint (a „hely”) csak alávetett, hatalom nélküli lehet, és így fenntartja a globalizáció magterület-központú értelmezését. Ebben a „Nyugat” mint normalitás, mint megvalósítandó modell jelenik meg mindenki más számára. Ennek a felfogásnak jelentős nemzetközi kritikai irodalma volt már ekkortájt (pl. GIBSON-GRAHAM, J. K. 2002), ám ennek beemelését a tankönyvekbe lassította mind a hazai társadalomföldrajz útkeresése (TIMÁR J. 2003), mind a hazai társtudományok (közgazdaságtan, szociológia) ekkor még statikus térfelfogása.

Az elmúlt évtizedben mind a tankönyvek, mind az oktatási tematikák a gazdaságföldrajzi gondolkodás további, már mélyebb és átfogóbb változását jelezték a hazai egyetemeken. A globális gazdaság földrajzi dimenzióival foglalkozó tankönyv (MÉSZÁROS R. et al. 2010) szakított mind a leíró-dokumentáló hagyománnyal, mind a klasszikus közgazdaságtanra épülő, modellező-telephelyközpontú felfogással. A szerzők vállaltan (a nemzetközi viták főáramába sorolható) kritikai politikai gazdaságtani megközelítésben tárgyalják a globális kapitalizmus térbeli szerveződését, tehát a gazdasági szereplők viszonyára, ezek változásaira és társadalmi-környezeti következményeire koncentrálnak. Saját koncepciójukat ugyanakkor ütköztetik más megközelítésekkel (3. fejezet), rávilágítva saját értelmezésük előnyeire és korlátaira is.

A fentiekből kiindulva a szerzők a teret nem csupán befogadó (fizikai) közegnek tekintették, hanem a társadalom (gazdaság) aktív formálójának. Ennek megfelelően minden társadalmi-gazdasági folyamat térbeli, illetve minden térben látható, megragadható esemény, kapcsolat, folyamat társadalmi-gazdasági viszonyokat testesít meg. A hely pl. ebben a megközelítésben nem a tér „részhalmaza”, tehát nem alárendelt szerepet tölt be, hanem az átfogó makrofolyamatok és a sajátos helyi társadalmi viszonyok közötti kapcsolatok, ütközések (az általános és az egyedi közötti dinamikus viszony) megértését segítő keret (2. fejezet). A szerzők ugyanakkor arra törekedtek, hogy az utóbbi évtizedek átrendeződéseit ne csupán egy-egy kitüntetett (globális-lokális; nemzetgazdasági) léptékhez kapcsolódóan mutassák be, hanem különböző léptékeken egyszerre zajló, összekapcsolódó folyamatokként értelmezzék. Ez a megközelítés lehetővé tette, hogy alapvetően ne a globális gazdaság magterületeinek nézőpontjából (mint egyetlen „érvényes” modelltől) kiindulva tekintsék át a térfolyamatokat, minden más térséget „felzárkózónak” vagy kulturálisan „sajátosnak” címkézve. A kötet sokféle fejlődési utat mutat be, valamennyit

a globális kapitalizmus részeként (arra adott válaszként). Ennek megfelelően a szerzők a gazdaság fogalmát is a korábbiaknál tágabban, a társadalom működésének részeként értelmezik. Ezzel „láthatóvá” igyekeznek tenni fontos, de nem mérhető értéktermelő tevékenységeket (pl. a háztartási és a közösségi munkát), illetve rávilágítani a globális kapitalizmus társadalmat és környezetet átszövő-átformáló, konfliktusokat gerjesztő működésére.

A kötet szemléletéből következik, hogy a gazdasági térfolyamatokat, átrendeződéseket a szereplők (vállalatok, intézmények, kormányok, közösségek, fogyasztók stb.) döntései és ezek sajátos társadalmi közege, illetve a közöttük fennálló viszonyok bemutatásával, tereket, helyeket, hálózatokat összekapcsoló folyamatként mutatják be. Szakítanak tehát a gazdaságföldrajz hagyományos ágazati-regionális felosztásával, és egyértelműen a „miért” kérdésre próbálnak választ adni. A globális gazdaság térbeli folyamatait, struktúráit és hatalmi viszonyait bemutató fejezetek ugyan nem hiányoznak, de ezek alapvetően az átrendeződések, a konfliktusok, az egyenlőtlenségek újratermelődésének logikáját próbálják bemutatni. A hagyományos ágazati tematika helyett azokat a mechanizmusokat tárgyalják a szerzők, amelyek meghatározzák napjaink térbeli folyamatait a legeldugottabb falusi településektől a világvárosokig: a kultúra globalizációját, a pénzpiacok jelentőségét, a munkaerőpiac átrendeződését, a társadalmi és környezeti konfliktusokat, a geopolitika és a gazdaság viszonyát.

A CZIRFUSZ M. (2014) által írt Gazdaságföldrajz szintén fontos állomása a hazai gazdaságföldrajzi gondolkodás megújulásának. A jegyzet célja, hogy segítséget nyújtson a hallgatók és oktatóik számára a konkrét, hétköznapi (gazdasági) történések, folyamatok mögött húzódó mélyebb összefüggéseket megérteni, továbbá hogy fejlessze elemzőkészségüket és kritikai gondolkodásukat. Szerkezete sem szokványos, alapvetően önálló munkára, gondolkodásra építkezik, ehhez ad támpontokat (szakirodalmat, orientáló kérdéseket, kulcsszavakat, referátumtémákat stb.). Ezzel nagy mozgásteret hagy a felhasználóknak, ugyanakkor alapos és átfogó felkészültséget igényel az irányító-segítő szerepet betöltő oktatóktól, így beillesztése a hazai felsőoktatási gyakorlatba nem is könnyű. A jegyzet tematikája átfogó, érinti a legtöbb meghatározó gazdasági-térbeli folyamatot, miközben szakít a korábbi tankönyvi struktúrákkal. Áttekintést ad a gazdaságföldrajzi gondolkodás átalakulásáról, továbbá a világgazdasági folyamatok különböző megközelítéseiről – azok kritikájával együtt, ami önmagában újdonság a hazai tankönyvek között –, és ezzel tisztázza a tankönyv fogalmi kereteit. A térbeli-gazdasági struktúrák és folyamatok tárgyalása három nagy témakörre épül. Egyrészt a természet és társadalom viszonyának kritikai értelmezését adja előbbi áruvá válásnak bemutatásával

a globális kapitalizmus keretei között; másrészt a termelési folyamatot a legfontosabb szereplők, ill. tényezők térfolyamatainak (áramlások, hálózatok) áttekintésére fűzi fel – ideértve a fogyasztást is; harmadsorban pedig – a hazai tankönyvpiacra szokatlan módon – a gazdaság társadalmi viszonyait, beágyazottságát több dimenzióban (osztály, kultúra, állam, társadalmi nemek) tárgyalja, és kitér a gazdaságföldrajz lehetséges aktív társadalmi szerepvállalására is a gazdaságpolitikáktól a társadalmi mozgalmakig.

Az utóbbi egy-másfél évtizedben tehát nyilvánvaló elmozdulás történt a leíró-dokumentáló, hagyományos gazdaságföldrajzi gondolkodástól az okokra és folyamatokra koncentráló, kritikai szemlélet irányába – és mindez túlmutat az itt említett tankönyveken. Egyre több a nyitott, társadalom jelzéseit folytonosan észlelő, értékelő oktató, akik mindezt – más tudományterületek eredményeivel – együtt beépítik tematikáikba, napi gyakorlataikba. Mindez azonban csak akkor válhat társadalom és különösen a közoktatás javára, ha az új megközelítések, hazai és nemzetközi tudományos viták, az új tematikák a tananyag részévé válnak.

A gazdaságföldrajzi gondolkodás jellemzői a közoktatásban a tantervek alapján: útkeresés, lemaradás és ellentmondások

Az előzőkben áttekintett jellemzők azért is különösen jelentősek, mert meghatározzák a földrajztanárok gazdaságföldrajzról, gazdaságról alkotott képzetait, gondolkodásmódját, így nyilvánvaló, hogy részben ezt a szemléletet (vagy ennek saját maguk által továbbfejlesztett változatát) adják tovább a tanítás során. Mindemellett a közoktatásban megjelenő gazdaságföldrajzi szemléletet igen nagymértékben meghatározza az előírt tananyag, amely több csatornán keresztül is befolyást gyakorol az oktatásra. Ide tartozik a Nemzeti alaptanterv, a tantárgyi kerettantervek és az ezek alapján készült tankönyvek. Elemzésünk során a jelenleg hatályos Nemzeti alaptantervet, illetve a hozzá tartozó kerettantervet (továbbiakban: tantervek) tekintettük át ugyanazon szempontok szerint, mint a felsőoktatásban használatos tankönyveknél. Mint ahogyan a bevezetőben jeleztük, a közoktatásban korábban, illetőleg jelenleg használt tankönyvek elemzésétől eltekintettünk. A tantervek elemzésének hátránya ugyanakkor, hogy nem bontakozhatnak ki belőlük az oktatás részfolyamatai, és pl. a térbeli ábrázolások módjai, melyekből a földrajzi gondolkodás sok jellemzőjére lehetne következtetni.

A tanterveket, illetve a földrajzoktatás tartalmi kérdéseit (akár az oktatási dokumentumokat is) különféle szempontok alapján már korábbi oktatásmódszertani kutatások is

elemezték (pl. HOMOKI E. 2014), azonban ezek nem kifejezetten a gazdaságföldrajzi szemléletre fókuszáltak, hanem a földrajz egészét vizsgálták (pl. ÜTÓNÉ VISI J. 2009), vagy egy részterület (pl. regionális földrajz) megjelenését tekintették át (PROBÁLD F. et al. 2015).

A gazdaságföldrajz alapvető kérdései

Általánosságban elmondható, hogy a tanterveknél is megfigyelhetők azok a jellemzők, amelyek a felsőoktatásban 1990-es évek óta megjelent és használt tankönyveknél. Így a tantervek alapkategóriái és szemléletmódja egyaránt az alapvetően telephelycentrikus (a szocialista földrajzból öröklött), illetve az újnak tekintett, alapvetően a neoklasszikus közgazdaságtanra épülő, a piacgazdaság működését értelmező gondolatvilágot tükrözi. Ezen túl felismeri a világgazdaság változásait, amelyeket elsősorban a hagyományos keretek között magyaráz. A gazdaságföldrajzban zajló szemléletváltás teljes egészében itt sem érhető tetten, mindemellett az 1990-es évek felsőoktatási tankönyveihez képest többet átvesz az új koncepciókból, tematikákból. Azonban az új (a kapitalizmus társadalomképét tükröző) szemlélet keveredik az átörökítetttel, ami gátolja a változásokat és egy koherens koncepció kialakulását.

A tantervekben megjelenő gazdaságföldrajzi alapkérdések is ehhez igazodnak, és ezt a kettősséget tükrözik. A gazdasági tevékenységek feldolgozásánál például ugyancsak e kettős struktúra létezik: egyrészt a tér (pl. nemzetgazdaságok, régiók) gazdaságát dolgozzák fel a tanulók, másrészt vagy egyes ágazatok, vagy egy általános folyamat működését kell megérteniük. Ha visszatekintünk a korábbi tantervekre, akkor egyes gazdasági ágak, ágazatok oktatása határozottan háttérbeszorult. A kérdés, hogy ez a kettős struktúra nem alakítja-e ki azt a képzetet, hogy a gazdasági folyamatoknak létezik egy „steril”, a térbeliségtől külön értelmezhető jellemzője, ami a neoklasszikus közgazdaságtan sajátja. A gazdaságföldrajzban egyre elterjedtebb felfogás, hogy a gazdasági tevékenységek és a térbeliség egymástól nem elválasztható fogalmak. Ez azonban nem tükröződik a „regionális gazdaságföldrajzban” sem, ahol a szeparáltan kezelt gazdasági folyamatoknál előtérbe kerül a „hol” kérdés a „miért” rovására. Ugyanakkor az is látszik, hogy a tanterv – főleg a céloknál – törekszik arra, hogy a leírás helyett a gazdasági mechanizmusok megértésére ösztönözze a tanulókat.

Alapvetően jellemző az objektivizmus, a külső szemlélő szerep, viszont már megjelenik az egyén (és így a tanuló) érintettsége is, időnként a kritikai szemléletet is hangsúlyozva – különösen a 10. osztályos tananyagnál: „*A kritikai gondolkodás fejlesztése a*

földrészek társadalmi-gazdasági jellemzői és a természeti adottságok, a történelmi események, a világban zajló gazdasági folyamatok elemzésével, illetve a földrajzi tényezők életmódot meghatározó szerepének, a gazdasági fejlettség területi különbségeinek, okainak, társadalmi és környezeti következményeinek megláttatásával”.

Az egyedi és az általános viszonya

Fontos – és némileg az eddigiekhez kapcsolódó – kérdés az is, hogy milyen a tantervben az egyedi és az általános viszonya. A tantervek szemlélete e tekintetben is kettős. Egyrészt a témák struktúrájából az következik, hogy elsőként az általános folyamatokat, szabályszerűségeket kívánja megtanítani, majd ebből kiindulva vizsgálni az „egyedi” tereket. Ugyanakkor – a képzési és nevelési céloknál – egyértelműen megfogalmazza az induktív gondolkodásra való törekvést: a tanuló figyeljen meg maga körül gazdasági jelenségeket, és ebből saját maga jusson általános következtetésekre. E kérdéskörnél az mindenképp probléma, hogy az általános, az ágazati és a regionális kérdések szétválasztása nem erősíti a tanulónak azt a készségét, hogy tudjanak általánosítani, illetve kapcsolják saját életüket a más földrajzi léptékekhez (pl. helyi gazdaság, nemzetgazdaság, integrációk, világ gazdaság). E készség kialakítása a tanterv a nevelési céljai között is megjelenik.

Szintén kettősség jellemző a gazdaság szerepének megítélésére az eltérő szociokulturális összefüggések függvényében. A kialakított kompetenciáknál pl. elvárt, hogy „... tudják elhelyezni az egyes országokat, országcsoportokat és integrációkat a világ társadalmi-gazdasági folyamataiban, tudják értelmezni a világ gazdaságban betöltött szerepüket. Legyenek képesek összevetni és értékelni az egyes térségek, illetve országok eltérő társadalmi-gazdasági adottságait és az adottságok jelentőségének időbeli változásait” (Kerettanterv, Földrajz 9–10. évfolyam). Ugyanakkor a tartalmi részeknél (különösen a regionális ismereteknél) található felépítés alapján a fejlett országok egyfajta mintáknak tekinthetők. Így – az egyébként megjelenő – centrum-periféria relációkban a centrum egyfajta modellt, amit a perifériáknak követniük kell, alapvetően tehát felzárkózásról van szó, és nem eltérő utakról: „a gazdasági felzárkózás lehetőségeinek és nehézségeinek bemutatása Olaszország, Spanyolország és Görögország példáján”. A felzárkózás a kulcsfogalmak között is szerepel. Ugyanakkor a regionális földrajzi ismeretanyagnál helyenként előbukkan az útfüggőség és a gazdasági fejlődés diverzitása is, pl. „a feltörekvő új gazdasági hatalmak (Kína és India) fejlődésének sajátos vonásai”. Itt kell megemlítsük, hogy másutt, pl. a 7. osztályban követelmény „az országjellemzés algoritmusának alkalmaztatása”, ami azt sugallja, hogy a gazdaságban lévő különbségek alapvetően csak

mennyiségi. Ezzel egyrészt az uniformitás erősödik, másrészt földrajzi léptékek közül igen kiemeltté teszi a nemzetgazdaságit, nemzetállamit. (A szereplőknél és a térkonceptióknál ezt a kérdést még áttekintjük.)

A társadalom és gazdaság kölcsönhatásai

A társadalom és gazdaság viszonyát a tantervek explicite nem tisztázzák. Az áttételesen megjelenő kapcsolatnál csökkent a „gazdasági alaptól felépítmény” szemlélet, de nem tűnt el teljesen. (A regionális ismeretanyagnál a modernizációs utak, illetve a társadalmi változások is igen gazdaságcentrikusak.) Ezen túlmenően kiegészül a klasszikus közgazdaságtan gazdaságfelfogásával. A 7. osztályos ismeretanyagból az olvasható ki, hogy a gazdaság a gazdasági ágak (tevékenységek) összessége. Definíciószerűen nem jelenik meg, de ez eddigiek alapján elmondható, hogy a gazdaság a társadalom működésének alapvetően anyagi alapját teremti meg. Ezzel leszűkített képet kapnak a tanulók a gazdaság működéséről, ami jól megragadható a később tárgyalt szereplőknél és az azok közötti viszonyokban (vagy a viszonyok tisztázásnak hiányában) is.

A gazdaság szereplői (cselekvői) szintén áttételesen jelennek meg a tantervekben. A tanterv nem tér ki külön erre a kérdésre, de a fontosnak tartott gazdasági szereplők jól azonosíthatók. Talán leglényegesebb, és a legtöbbször előforduló szereplő a nemzetgazdaság (ország), illetve az azt megtestesítő állam, a nemzetközi nagyvállalatok (TNC-k), a különféle (alapvetően) pénzügyi szervezetek, az integrációs tömörülések, egyéb szupranacionális szervezetek. Az egyén, illetve háztartás (család) akár mint fogyasztó, akár mint munkavállaló alapvetően a piacgazdaság működésével kapcsolatos kérdések tanításakor kerül elő mind 7. mind 10. osztályban. A szereplők viszonyának aszimmetriái érzékelhetők: általában a struktúrák, mechanizmusok működése határozza meg a gazdaságot, az egyénnek e nagy struktúrákhoz kell alkalmazkodnia. A témák alapján úgy tűnik, hogy a nevelési-fejlesztési cél az „eligazodás”, a folyamatok átlátására törekvés, és kevésbé az aktivitás. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy igen sok téma magyarázza a makrostruktúrák működését, azok egymáshoz való viszonyát. Ebben a rendszerben az egyén (mint fogyasztó vagy munkaerő) át kell lássa a rendszert, hogy adaptálódni tudjon, alapvetően passzív szereplőként. Ezt erősíti, hogy a szereplők közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok átfogó megjelenítése hiányzik a tananyagból. A földrajzi ismeretek és a hétköznapi élet közti kapcsolatokat vizsgáló korábbi összegzés (Homoki E. 2016) kevésbé hangsúlyozta ezt a szempontot.

A tanterv foglalkozik az egyenlőtlenségekkel, különösen a gazdasági fejlettség, a gazdagság-szegénység relációiban. Ennek okai erősen objektivizáltak, a politikai és hatalmi viszonyok összefüggése a gazdasági helyzettel nem fogalmazódik meg markánsan. A jelenlegi függési viszonyok adottak: az elmaradottságból való kiút vagy a fejlett országok mintáinak követése, vagy a globális értéktermelési láncokba való bekapcsolódás. Az egyenlőtlenségek morális, és ezzel szorosan összefüggő politikai kérdései elmaradnak.

Erősen hangsúlyozott a piac, mint koordinációs mechanizmus értelmezése. A tanterv a mai világgazdaságra lényegében piacgazdaságként tekint. Igen sok téma foglalkozik a keresleti-kínálati viszonyokkal, a versennyel. Így pl. 7. osztályban az egyik cél *„a kreatív gondolkodás fejlesztése a piac működési alapelveinek, a kereslet és a kínálat szerepének köznapi gyakorlati példákon keresztül történő megértése során”*. Az állam szerepét is a piaci mechanizmusokban betöltött helye alapján határozza meg, értéksemlegesen. A sokszínű gazdaság kevésbé ábrázolódik: az informális gazdaság, a háztartásokon belül végzett gazdasági tevékenységek jelennek meg legkevésbé, de nem teljesen tisztázott az újraelosztáson alapuló mechanizmusok és a piac viszonya a gazdaságban, vagy a hagyományos gazdaság jelenléte a globális gazdaságban. Ez alól talán az afrikai országoknál tárgyalt témák képeznek kivételt, különösen a 7. osztályban. Szintén igen hangsúlyos téma a pénzügyi rendszer (*„monetáris világ”*) tárgyalása, igen sok közgazdasági fogalmi háttérrel és magyarázattal.

A természet és gazdaságkapcsolata

A természet és a gazdaság kapcsolatát a szocializmus idején alapvetően úgy tekintették, mint egy feltételrendszert: ebben a relációban a természeti környezet megalapozza a gazdasági tevékenységeket, vagy – egy másik megközelítésben – a természeti adottságok nagymértékben meghatározzák a gazdaság szerkezetét működését, fejlettségét. Ez a gondolat megfigyelhető a tantervekben is, noha korántsem ennyire hangsúlyosan (talán leginkább az országjellemzéseknél). A tantervekben nyomon követhető gazdaságföldrajzi szemlélet tehát nagyobbrészt szakított a környezeti determinizmussal. Jelen van ugyanakkor a gazdaság (és társadalom) tevékenységének környezetre gyakorolt hatása. Ez leginkább a 10. osztályos ismeretanyag végén található, *„Globális kihívások – a fenntarthatóság kérdőjelei”* című részben bontakozik ki. Itt cél *„...annak megértése, hogy a természeti és a társadalmi, gazdasági folyamatok közötti egyensúly megőrzése, a környezettudatos termelés és fogyasztás elvének érvényesülése Földünk jövője szempontjából*

alapvető fontosságú. A lokális folyamat – globális következmény elv értelmében az egyén és a helyi közösségek felelősségének belátása”. Cél a tudatos fogyasztói magatartás kialakítása is, ami arra utal, hogy az egyénnek is van szerepe a folyamatok alakításában. Helyenként már talán túlzottan is az egyénekre, illetve a helyi közösségekre helyezi a természeti javak igénybevételének, szennyezésének felelősségét.

Ami – hasonlóan a felsőoktatásban megfigyelteknél – eltér a nemzetközi gazdaságföldrajzban tapasztalható trendektől, az a természeti környezet, illetve sokszor az ehhez kapcsolódó társadalmi vagy politikai cselekvés (pl. kvótakereskedelem) áruként történő felfogása, ami a globális kapitalizmus sajátja.

A tér és idő összefüggései

Már utaltunk rá az eltérő fejlődési utak kapcsán, hogy lényeges a gazdaságföldrajzi gondolkodásban a tér és idő viszonya. Ennek két lényeges megjelenési formáját vizsgáltuk: az időbeliséget és a történetiséget. Az időbeliség összefüggése a térrel leginkább a fejlődési pályák értelmezésénél kerül előtérbe. A tantervekben ez inkább a linearitás irányába mutat. Egészen pontosan az általános folyamatoknál a fejlődési (vagy modernizációs) pálya uniformizáltan jelenik meg, a regionális részeknél viszont felmerül a hasonló és egyedi (vagy sajátos) vonások felbukkanása az időbeli változásoknál, illetve a fejlődésnél. (Ez egyébként elválaszthatatlan az egyedi és általános viszonyától is.) Mindemellett a modernizációs pályák sokszínűsége, kultúrába ágyazottsága csak kevés helyen (pl. Kína, Japán) jelenik meg. Kelet-Közép-Európa sajátos modellje is inkább a perifériák követő magatartását tükrözi. A gazdasági folyamatok ciklikussága viszont inkább a modelleknél és az általános magyarázatoknál érhető tetten.

Az időbeliségtől a történetiség nem választható el teljesen, mégis, más jelentéstartalommal bír. Itt a kérdés az, hogy mennyire ágyazódnak be a magyarázatokba a történelmi múlt (vagy történelmi út) sajátosságai. Ez természetesen a gazdaság és a kultúra közti kapcsolattal is összefügg. A tantervekben ez nem mint strukturáló elem, hanem mint előzmény van jelen (de mindenképp megjelenik), ám többnyire nem tulajdonítanak magyarázó erőt a hosszú távú folyamatoknak. Az ok-okozati összefüggések magyarázatát alapvetően a közgazdaságtanból „kölcsonzi” a tananyag. Emellett a történelmi előzmények áttekintése (súlypontjai, időbelisége) nagyon változó, vagy a – a legtöbb esetben – magából a tantervből nem deríthető ki (ehhez a tankönyvi anyagok magyarázataira lenne szükség).

A tantervek térkonceptiói

A tantervek térkonceptióinál a térkategóriák kiemelten kezelnek bizonyos földrajzi léptékeket. Alapvetően három földrajzi lépték, illetve térkategória dominál: a világgazdaság, mint globális lépték, a nemzetgazdaság és a különféle integrációs szerveződések, illetve megjelenik a háztartás, de nem léptékként, hanem inkább szereplőként – ahogy korábban is utaltunk rá. Emellett a régió (akár nemzetállamon belüli, akár nemzetgazdaságon átnyúló vagy szupranacionális), illetve a hely (lokálitás) is előfordul, de ez utóbbi jóval kisebb szereppel. A lokálitást inkább a 7. osztályban a gazdasági alapismertetknél, illetve a 10. osztályban a globális problémáknál dolgoztatja fel a tanterv. Míg előbbi esetben a lokálitás, mint a tanuló (egyén) közvetlen környezete bukkan fel, addig a 10. osztályban a cselekvés tere: itt a fő üzenet, hogy a globális kérdéseket meg kell érteni, és helyben, lokálisan, mindenkinek a maga környezetében kell cselekednie. Ebből is látható, hogy a léptékek között a tanterv szemléletében hierarchia van: a globális léptékeken zajló gazdasági folyamatok meghatározók, melyekhez a „kisebb” léptékek gazdasági entitásainak alkalmazkodniuk kell. Ez nagyon jól érzékelhető pl. a nemzetgazdaság, nemzetállam és a globális gazdaság viszonyán keresztül. Egyes – a kutatásokban nagyon gyakran vizsgált – léptékek, mint például a városi gazdaság vagy lokális gazdaság alig vagy egyáltalán nem szerepelnek.

A hálózat megjelenik mint térbeli elem, de egyáltalán nem hangsúlyos. Különösen a globális vállalatok hálózati szerveződéseit tárgyalja a tanterv, illetve a nemzetközi pénzügyi rendszer működését értelmezi hálózat(ok) keretei között. A hálózati szerveződéseket a nemzetközi kutatások ennél jóval mélyebben elemzik, kiterjesztve azt a társadalom egészére. Szükséges megjegyeznünk, hogy maga a hálózat – eddig említett megjelenési formáival együtt is – csak áttételesen kerül feldolgozásra.

A térrel, mint absztrakcióval a tantervek nem számolnak, és a térértelmezés is inkább a „tér mint tartály” felfogásra, passzív befogadó szerepére utal. Ez azt jelenti, hogy a társadalmi-gazdasági folyamatok a tértől függetlenül működnek, a tér csupán azok fizikai keretét jelenti, ellentétben azzal a széles szakmai körben elfogadott elgondolással, hogy a tér – objektív létezésén túl – alapvetően társadalmi konstrukció, ami megragadható az infrastruktúra rendszereiben éppen úgy, mint a településmarketing által kreált városimázsban, vagy az útdíj-rendszerek bevezetéséből következő térbeli hátrányokban, egyenlőtlenségekben.

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a gazdaságföldrajz nemzetközi áramlatai és a relatíve kisszámú hazai kutatások eredményei csak kismértékben jelentek meg mind a hazai felsőoktatásban, mind a közoktatást megalapozó tantervekben.

A gazdaságföldrajzi kutatások és a nemzetközi irányzatok szemlélete jobban érzékelhető a tantervi követelményekben, mint a 2000-es évekig megjelent – és a tanárképzésben is használt – felsőoktatási tankönyvekben. Mindkettőnél látható egyfajta inkoherencia, de ez nem jelent sokszínűséget, hanem sokkal inkább a gazdasági folyamatokat magyarázó különböző koncepciók keveredését. Jelenleg tehát egy olyan szemléletű gazdaságföldrajzi oktatás körvonalazódik mind a felsőoktatásban (tanárképzés), mind a közoktatásban, ami nagyon sok elemet átörökít elsősorban a szocializmus és az átmenet korai időszakából, igazodva a telephelyelméletekhez és a térgazdaságtani modellekhez. A világ gazdasági folyamatok változásait – a globális kapitalizmus működését – leginkább a neoklasszikus közgazdaságtan szemszögéből magyarázza, és kevésbé követi a nemzetközi gazdaságföldrajzi kutatások áramlatait. Így a tananyag szükségképpen inkoherens, és nem segíti elő kellőképpen a jelen összetett gazdasági-térbeli folyamatoknak megértését, átfogó kép kialakítását a világról, és benne önmagunk, családunk, településünk helyéről.

Ebben a helyzetben a gazdaságföldrajzi oktatás előtt – meglátásunk szerint – két út lehetséges: vagy kialakul egy, a jelenleginél koherensebb szemléletmód egyfajta konszenzus eredményeként, vagy meghonosodik az a fajta plurális nézőpont, mely szerint a gazdasági folyamatok többféle szempont, kiindulópont és elméleti alapállás szerint magyarázhatók. Ez utóbbi mindenképp jobban hatna a kreativitásra és az önálló véleményformálásra.

Irodalom

- BARNES, T. 2001a: Rethorizing economic geography: From quantitative revolution to the „cultural turn”. – *Annals of the Association of American Geographers* 91. 3. pp. 546–565. <https://doi.org/10.1111/0004-5608.00258>
- BARNES, T. 2001b: 'In the beginning was economic geography' – a science studies approach to disciplinary history. – *Progress in Human Geography* 25. 4. pp. 521–544. <https://doi.org/10.1191/030913201682688922>
- BERKI M. 2017: A földrajzi lépték változó értelmezése és a cselekvőhálózat-elmélet. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 203–215.

- BERNÁT T. – BORA GY. – KALÁSZ M. – KOLLARIK A. – MATHEIKA M. 1986: Magyarország gazdaságföldrajza. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 346 p.
- BERNEK Á. (szerk.) 2002: A globális világ politikai földrajza. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 436 p.
- BOCKMAN, J. – EYAL, G. 2002: Eastern Europe as a laboratory for economic knowledge: the transnational roots of neoliberalism. – *American Journal of Sociology* 108. 2. pp. 310–352. <https://doi.org/10.1086/344411>
- BRENNER, N. 2009: Open questions of state rescaling. – *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 2. 1. pp. 123–139. <https://doi.org/10.1093/cjres/rsp002>
- BRYSON, J. – DANIELS, P. – WARF, B. 2004: *Service worlds. people, organisations and technologies.* – Routledge, London. 286 p.
- COE, N. – KELLY, PH. – YEUNG, H. 2008: *Economic geography: a contemporary introduction.* – Blackwell, Oxford. 426 p.
- CZIRFUSZ M. 2014: *Gazdaságföldrajz.* – Miskolci Egyetemi Kiadó, Miskolc. 190 p.
- CZIRFUSZ M. 2017: A gazdaságföldrajz elméletei gazdaságról és térről – tanulságok a gazdaságföldrajz oktatásához. – *Földrajzi Közlemények* 141. 3. pp. 192–202.
- CZIRFUSZ M. – GYAPAY B. 2018: Megismerés a tanulásban és a tudományban. – *GeoMetodika* 2. 3. pp. 5–21. <https://doi.org/10.26888/GEOMET.2018.2.3.1>
- CZIRFUSZ M. – HORVÁTH V. – JELINEK Cs. – PÓSFALAI Zs. – SZABÓ L. 2015: Gentrification and rescaling urban governance in Budapest-Józsefváros – Intersections. *East European Journal of Society and Politics* 1. 4. pp. 55–77. <https://doi.org/10.17356/ieejsp.v1i4.104>
- GIBSON-GRAHAM, J. K. 2002: Beyond global vs. local: economic politics outside the binary frame. – In: Herod, A. – Wright, M. W. (szerk.): *Geographies of power: placing scale.* Blackwell, London. pp. 25–60. <https://doi.org/10.1002/9780470773406.ch1>
- GINELLI Z. 2016: Az amerikai regionális földrajz kanonizálásának tudományföldrajzi körülményei a két világháború között. – *Földrajzi Közlemények* 140. 1. pp. 346–361.
- GYÓRI R. – GYURIS F. 2012: The sovietisation of Hungarian geography. – *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft* 154. pp. 107–128. <https://doi.org/10.1553/moegg154s107>
- HEROD, A. – WRIGHT, M. W. 2002: Placing scale: an introduction. – In: Herod, A. – Wright, M. W. (szerk.): *Geographies of power: placing scale.* Blackwell, London. pp. 1–15. <https://doi.org/10.1002/9780470773406.ch>
- HOMOKI E. 2014: A földrajz tantárgy tartalma és oktatási helyzete hazánkban. – In: Kóródi T. – Sansumné Molnár J. – Siskáné Szilasi B. – Dobos E. (szerk.): VII. Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa, Miskolc, Miskolci Egyetem Földrajz–Geoinformatika Intézet. pp. 173–183.
- HOMOKI E. 2016: Földrajzi ismeretek és készségek kapcsolata a hétköznapi élettel különböző társadalmi csoportok vizsgálata alapján. – Doktori (PhD) értekezés. Debreceni Tudományegyetem. 168 p.
- HUDSON, R. 2016: *Approaches to economic geography. Towards a geographical political economy.* – Routledge, London. 262 p. <https://doi.org/10.4324/9781315753249>
- KOVÁCS Cs. 1962: Johann Heinrich von Thünen agrár földrajzi jelentősége. – *Földrajzi Közlemények* 86. 1.

pp. 17–42.

KRUGMAN, P. 2003: Földrajz és kereskedelem. – Universitas, Budapest. 162 p.

MARKOS GY. 1952: A természeti földrajzi környezet hatása különböző társadalmi formák között. – Földrajzi Értesítő 3. 1. pp. 359–365.

MASSEY, D. 1991: A global sense of place. – *Marxism Today* 38. pp. 24–29.

MENDŐL T. 1957: Általános településföldrajz I. – Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat, Budapest. 454 p.

MÉSZÁROS R. – BOROS L. – NAGY E. – NAGY G. – PÁL V. 2010: A globális gazdaság földrajzi dimenziói. – Akadémiai Kiadó, Budapest. 391 p.

MOLNÁR E. 2017: Globális értékláncok és térbeli gazdasági egyenlőtlenségek: miről mesél a textil- és ruházati ipar változó földrajza? – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 216–225.

NAGY E. 2017: Az állam változó szerepe – gazdaságföldrajzi értelmezések. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 226–234.

NAGY G. 2017: Az állami beavatkozások lakáspiaci és területi hatásai a lakásszektorban. – Földrajzi Közlemények 141. 3. pp. 235–245.

PEET, R. – HARTWICK, E. 2009: Theories of development: contentions, arguments, alternatives – Guilford Publications, New York. 281 p.

PROBÁLD F. 2000: Európa regionális földrajza. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 580 p.

PROBÁLD F. – SZILASSI P. – FARSANG A. 2015: A regionális földrajz helyzete a magyar felsőoktatásban. – Földrajzi Közlemények 139. 1. pp. 43–53.

RECHNITZER J. 2002: Az innovációk földrajza. In: Tóth J. szerk.: Általános társadalomföldrajz II. – Dialóg Campus, Pécs. pp. 219–247.

SCOTT, A. J. 1998: Regions and the world economy: the coming shape of global production, competition and political order. – Oxford University Press, Oxford. 192 p.

SCOTT, A. J. 2000: Economic geography: A great half-century – In: Clark, G. L. – Feldman, M. P. – Gertler, M. S. (szerk.): The Oxford handbook of economic geography. Oxford University Press, Oxford. pp. 18–44.

Thünen, J. H. 1826: Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie. Hamburg. 290 p.

TIMÁR J. 2003: Szerkesztői előszó. – Tér és Társadalom 17. 2. pp. 1–3. <https://doi.org/10.17649/TET.17.2.887>

TÓTH J. (szerk.) 1998: Általános társadalomföldrajz I. – Dialóg Campus, Pécs. 484 p.

TÓTH J. (szerk.) 2002: Általános társadalomföldrajz II. – Dialóg Campus, Pécs. 304 p. <https://doi.org/10.1093/gao/9781884446054.article.T065972>

ÜTÖNÉ VISI J. 2009: A földrajzoktatás tartalmi, szerkezeti átalakulása. – Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series. Sectio Geographiae 36. pp. 31–48.

YEUNG, H. 2005: Rethinking relational economic geography. – Transactions of the Institute of British Geographers 30. pp. 37–51. <https://doi.org/10.1111/j.1475-5661.2005.00150.x>